

IRAK'IN ÇOKLU KİMLİKLERİ, DIŞ POLİTİKA VE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ 1923-2003

Ayşegül SEVER*

Özet

Makale, Irak'taki ulusal kimlik politikasının Türkiye-Irak ilişkilerine olası etkisini Sadabad Paktı, Bağdat Paktı, Irak-İran Savaşı, Kuveyt krizi gibi önemli bölgesel gelişmelere atfen irdelemeyi amaçlamaktadır. Irak'ın çoklu kimlikleri arasından Iraklı ve Arap olma, iki ön planda olan ve çoğunlukla örtüşen kimlikler olarak Türkiye-Irak ilişkilerini kimlik üzerinden değerlendirmek için seçilmiştir. Ulus/devlet kimliği dış politikanın yürütülmesinde önemli faktörlerden biri olarak kabul edilmiş, fakat iç ve dış konjonktürden kaynaklanan sınırlılıkların önemi de söz konusu Türkiye-Irak ikili ilişkilerine bakılırken dikkate alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Irak-Türkiye İlişkileri, Kimlik ve Dış politika, Irak'ta Kimlik Sorunsalı, Türkiye ve Orta Doğu İlişkileri*

MULTIPLE IDENTITIES OF IRAQ, FOREIGN POLICY AND TURKISH- IRAQI RELATIONS

Abstract

The article aims at elaborating the possible impact of national identity politics in Iraq on Turkish –Iraqi relations in reference to some important regional developments like the Sadabad pact, the Baghdad pact, the Iraq-Iran war, the Kuwait crisis. Being Iraqi and Arab are selected as the two leading and mostly overlapping identities among Iraq's multiple identities in order to examine Turkish-Iraqi relations from identity point of view. National/state Identity is treated as one of the major factors in the pursuit of foreign policy, but the constrains involved regarding internal and external settings are also equally recognized and taken into account while looking into Iraqi-Turkish relations during the bilateral developments in question.

Key Words: *Turkish-Iraqi Relations, Identity and Foreign Policy, Identity Question in Iraq, Turkey-Middle East Relations*

Giriş

Makale, kimlik/dış politika ilişkisine referansla Irak'ın dış politikasına yansıyan, birbirine rağmen bir arada var olabilen, zaman zaman birbirini besleyen Irak'ın ulus devlet ve ulus ötesi Arap kimliğinin Türkiye-Irak ilişkilerine etkisini bazı bölgesel gelişmelerle irdelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede Türkiye-Irak ilişkileri söz konusu olduğunda Irak'ın ulusal ve ulus ötesi Arap kimliğinin etkileri Iraklılık öncüllendiğinde daha verimli ya da Arap kimliği öne çıkarıldığında daha iyi seyretmiştir diye bir ayırım yapmak olası mıdır? Irak'ta çeşitli iktidarlar tarafından uygulanan bu kimlik politikaları hangi şartlar altında Ankara-Bağdat ilişkilerine etkide bulunabilmiştir? Bağdat'ın söz konusu bu iki kimlikten birini tercih ettiğinde bu kimlikler bağımsız değişken olarak Ankara ile ikili ilişkileri etkilemekte ya da açıklamakta ne kadar yeterli olabilmektedir? Bu gibi sorular bağlamında, özellikle Irak devletinin kuruluşundan Saddam dönemi sonuna kadarki Türkiye-Irak ilişkilerinin seyri Sadabad Paktı, Bağdat Paktı, Irak-İran Savaşı ve 1991 Körfez Savaşı gibi gelişmelerin ışığında bu iki kimlikle ilişkilendirilerek ele alınacaktır.

Irak'ın çoklu kimlikleri mezhepsel, etnik, yerel, ulusal ve ulus ötesi olarak düşünüldüğünde, bu kimliklerden Irak'ın dış siyasetinde öne çıkan Iraklılık-Araplık üzerinden ikili ilişkilere bakmak suretiyle bir sınırlandırma yapılacak bu durum diğer kimliklerin etkisiz, bu iki kimlik üzerinde etkileri olmadığı veya kimliği dış politikada başat görmek gibi bir önermeyi içermeyecektir. Adeed Dawisha'nın belirttiği gibi Irak'ta zaman zaman bütün kimlikler Saddam döneminde çok net görüldüğü üzere ardi ardına kullanılmış, biri diğerine oranla ihtiyaca göre daha öne çıkarılmıştır.¹

Irak'ın 1.Dünya Savaşı sonrasında yeni bağımsız bir entite olarak İngiliz manda yönetimi altında 1920 yılında ortaya çıkmasından itibaren, bu ülkenin çoklu kimlikleri devletin gerek iç siyasetinde gerekse dış siyasetinde etkili oldu. Kimlik politikaları dış politika söz konusu olduğunda bir yandan çok belirleyici olabilirken bazen tek başına özel bir etki yaratmayabiliyor. Dış politikanın realist yaklaşımdaki materyal kaynaklarından çok, kimlik, tarih, kültür gibi kaynaklarının da önemliliği noktasında özellikle kimlik-dış politika ilişkisi açısından uluslararası ilişkilerde konstruktivist yaklaşım önemli açılımlar sunmuştur.² Ancak konstruktivist yaklaşım Alexandre Wendt'in de belirttiği gibi bir sistem teorisi olarak ele alındığında, dış politika, mikro düzeyde bir çözümleme gerektirdiğinden neorealizm, neoliberalizm gibi sistem

¹ Adeed Dawisha, "Identity" and Political Survival in Saddam's Iraq", Middle East Journal, Cilt 53, Sayı 4, 1999, s.553.

² Stephen Saideman, Thinking Theoretically about Identity and Foreign Policy , Shibley Telhami&Michael Barnett(Ed.), Identity and Foreign Policy in the Middle East, New York, Cornell University Press, 2002, s.177.

teorilerinde olduğu gibi öncelikli olarak bir dış politika vurgusuna sahip değildir.³ Bununla birlikte kimliğin uluslararası ilişkilerdeki öneminin altını çizmekte katkısı dikkat çekicidir. Uluslararası ilişkileri anarşik, bu anarşiyi oluşturanlarında devletler olduğu, devletlerin maddesel ve madde dışı öğelerin etkisiyle norm olarak bu anarşiyi oluşturdukları düşünüldüğünden burada devletin kimliği uluslararası sistemin doğasını, işleyişini oluşturmada önemlidir. Sistem teorisi olarak konstruktivist yaklaşım iç dinamiklerden çok devletlerarası etkileşimin devlet kimliğinin oluşmasına etkisi üzerinde durur. Çalışmanın sınırlılığı içinde seçilen Iraklılık/Araplılık ekseninde bu kimliklerin nasıl ne şartlarda ortaya çıktığından ziyade bu kimliklerin Irak-Türkiye ilişkilerine bazı dış politika adımlarıyla yansımaları üzerinde durulacaktır.

Dış politika–kimlik ilişkisine baktığımızda iki yönlü bir ilişkiden bahsetmek gerekir. Ulusal kimlik dış politikayı etkilediği gibi devletin yönlendirdiği ittifaklarla, antlaşmalarla somutlaştırdığı dış siyaset de bu kimliği pekiştirir. Aşağıdaki Sadabad Paktı, Bağdat Paktı gibi Irak-Türkiye ittifak ilişkilerinde görüleceği üzere kimlikler devletlerin ittifak kurmalarında veya kurdukları ittifakları sürdürmelerinde oldukça önemli. Somut bir iç ve dış tehdide karşı bir araya gelirken paylaşılan ortak kimlikler önemli. Michael Barnett da, Orta Doğu’ya ilişkin verdiği çeşitli ittifak ilişkileri örneklerinde Arapçılığın müttefiklik ilişkisinde kimin müttefik olup olamayacağını kararlaştırılmasını kolaylaştırabildiğini ileri sürer.⁴ Sadabad Paktı ve Bağdat Paktı gibi ittifaklarda da tabii ki taraf olanların dış ve iç tehdit algısı önemli olmuştur. Bununla beraber Irak ve Türkiye yakınlaşmasında kimliksel anlamda en azından olumlu algılamalar veya kimlik siyasetinin karşılıklı rahatsızlığa yol açmaması önemli bir öge olarak dikkate alınmalıdır. Kimlik-çıkart ilişkisi de bu bağlamda dikkate alınması gereken bir başka noktadır. Ulusal çıkar ile devletin belirlemeye çalıştığı ulusal kimlik arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Örneğin, Orta Doğu’da Arap liderliği amacı olan bir liderin geçmiş örneklerde de görüldüğü gibi ülkesinin ulus ötesi Arap kimliğinin üzerinde durması doğal bir beklentidir. Ayrıca bu Arap kimliği vurgusu kendisinin ülke içi meşruiyeti için de faydalı olabilecektir.

Kimlik/Dış Politika İlişkisinde Irak İçin Tercih Edilen Analiz Çerçevesi ve Sınırlaması

Kimliğin sosyal bilimlerde terim olarak yaygın kullanımına ve atfedilen önemine karşın bir o kadar da analiz birimi olarak muğlâklığının ciddi olarak tartışıldığı bilinerek, burada ‘kimlik’ özellikle Irak’ın devlet politikasına

³ Alexander Wendt, *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 371.

⁴ Michael N. Barnett, *Identity and Alliances in the Middle East*, Peter J. Katzenstein(Ed.), *The Culture of National Security*, New York: Columbia University Press, 1996, s.421.

yansıyan kuruluşundan beri yönetici elit tarafından kurgulanan, ulus/devlet özdeşliği anlayışıyla ülkenin kimliğini temsil ettiği varsayılan devletin kurguladığı bir “kolektif kimlik” olarak ele alınacaktır.⁵ Söz konusu edilecek dönemlerde ulusal kimlik devlet erkinin manipüle ettiği, ülkeyi temsil ettiğine inandırmaya çalıştığı devlet kimliği anlamında kullanılacaktır. Bu nedenle de kolektif kimlik tanımlamasına konu olan genel özellikler burada Irak kimliği için tanımlayıcı olarak ön kabul görecektir. Bu bağlamda ulusal kolektif kimlik, Irak örneğinde dinamik, sürekli yeniden müzakere edilen, inşa edilen, tarihle ve gelenekle bağ kuran, mevcut siyasal değerlerle sürekli ilişkilendirilen ve aynı zamanda ötekine göre dışlayıcı sınır çizici farklılığın altını çizen bir kimliktir.⁶

Devlet bir yandan dış siyasetinde kurguladığı kimlikle hem kolektif bir duruş yekpare bir varoluş sunarken bu keskinlikteki tanımlamayla kendisini diğerlerinden ayıran ötekileştiren bir durumda arz ediyor. Irak’ın 1.Dünya Savaşı sonrasında yeni bir bölgesel bir aktör olarak İngiliz manda yönetimi altında ortaya çıkmasından itibaren farklı kimlikleri bu ülkenin gerek iç siyasetinde gerekse dış siyasetinde önemli oldu. Kimlik politikaları dış politika söz konusu olduğunda bir yandan çok belirleyici olabilirken bazen tek başına özel bir etki yaratmayabiliyor. Ulusal kimlik bu yeni ülkeyi diğer ülkelere ve bölgelere göre farklı konumlarken, aynı kimlik Arap dünyasından kopuşla ifade edilen bir kimlik olmadı. Irak’ın bu iki kimliği ülkenin dış siyasetini çeşitli şekillerde etkilerken yönetici elite de manipülasyon için fırsatlar sunmuştur. Bu çalışmada Araplılık ulus ötesi kimliği için kastedilen, Adeed Dawisha’nın tanımlamasındaki gibi Arap siyasal birliği nihai hedefini ve tek Arap devleti arzusunu merkeze alan bir Arap milliyetçiliği kurgusu yanında daha sınırlı olarak ortak bir kültürel mirasa sahip olma, kültürel bir bütünlüğün parçası olma gibi hedefleri olan illaki siyasi birliğe odaklanmayan bir bütünün parçası olma halini de ifade eder şekilde kullanılacaktır.⁷ Bu anlamda Araplar nerede yaşarsa yaşasın ortak tek bir bütünün parçalarıdır şeklindeki pan-Arabizm tanımlamalarıyla örtüşecek şekilde kullanılacaktır.⁸

Manda dönemi (1920-32) ve sonrasında Irak, bir yandan ülkesel ulusal kimliğini pekiştirmeye çalışırken Arap kimliğini de sürdürmeye devam etti. Genellikle bir kimlik diğerine rağmen var olan sıfır toplamlı bir durumu ifade etmedi. Bu Irak kimliğini de besleyecek bir tercih olarak değerlendirildi. Ancak bu kimliklerden pan-Arap kimliği genel olarak Sünni Arap kimliğini öne çıkaran bir Arap bölgesel birliği tasavvuru içinde olduğundan Irak’ın Kürt ve

⁵ Rogers Brubaker and Frederick Cooper, “Beyond “Identity””, Theory and Society, Cilt 29, 2000, s.1; Astrid Von Busekist, “Uses and Misuses of the Concept Identity”, Security Dialogue, Cilt 35, Sayı 4, 2004, ss. 62-84

⁶ Busekist, “Uses and Misuses of the Concept” , s.82.

⁷ Adeed Dawisha, Arap Milliyetçiliği-Zaferden Umutsuzluğa, İstanbul, Literatür, 2004.

⁸ Dilip Hiro, Dictionary of the Middle East, London, Macmillan,s.250.

Şii unsurları için genellikle aynı coşkuyla desteklenen bir alternatif kimlik olmayacaktı. Bununla birlikte Irak kimliği de değişen iktidarlara, hükümetlere göre tüm nüfus unsurlarını kapsama iddiasında olabilen bir ortak kimlik olamadı. Çoğulcu bir Irak'ı yansıtmadığı sürece siyasal elitin bakışına göre müzakere edilmemiş bir ulusal kimlikten söz ediyoruz.

Aynı şekilde Arap kimliği veya Iraklılık bölgede baskın olan diğer ulus ötesi kimlik olan İslami kimlikle de yakın bir ilişki içinde olup, dini kimliği dışlayıcı bir konumda olmamıştır. Bu durum seküler karakterlerine rağmen gerek Nasır'ın Arap milliyetçiliğinde gerekse Baas milliyetçiliğinde geçerlidir. İslam, Arap kimliğinin ayrılmaz, dışlanamaz bir ögesi olarak ön kabul görmüştür. Aynı şekilde İslami hareketin içinde olan radikal olan ya da olmayan bütün İslamcılar İslam'da Arapların, Arap coğrafyasının oynadıkları merkezi rolü yadsımamışlardır.⁹ Seküler Arap milliyetçi hareketleri için de İslam önemli bir kültürel zenginlik, kimlik tanımlaması ögesidir. Baas partisinin kurucularından Hıristiyan Arap Mişel Eflak İslam'la Arapçılık (Arabizm) arasında hiçbir zaman bir çatışmanın olmadığını ifade etmiştir.¹⁰

Iraklılık ve Araplık birlikte var olmuş ancak zaman zaman değişen oranlarda devlet kimliğinde ağırlıkları hissedilmiştir. Irak, Arap dünyasına rağmen Bağdat Paktı'nı imzaladığında ya da Arap olmayan bölge ülkeleri ile Sadabad Paktı'na dâhil olduğunda bu adımlar Iraklılığını vurgulayan onun ülkesel kimliğini bölgesel kimliğinden daha ziyade öne çıkaran adımlardı. Bununla birlikte bu adımların iç siyasete yansımaları Bağdat Paktı örneğinde görüldüğü gibi genellikle Iraklılığı pekiştirici olmayıp ayrıştırıcı olmuştur. Devlet erki bunu bir araç olarak kullanmak istemişse de, bölgesel ve evrensel mesajlarıyla Arap milliyetçiliği veya sosyalizm daha çok taraftar toplayabilmiştir.

Irak kimliği oluşturulurken Arap vurgusu hep çok önemli olmuş, Irak'ın kendi kendini farklı bir ülke olarak tanımlanması sürecinde Irak ülkesel kimliğinin oluşmasında daha sonra üzerinde durulacağı gibi Sati Husri gibi önemli isimler sadece bu ülke için değil genel Arap kimliği için de önemli açılımlar getirmişlerdir. Nasıl Suriye kimliğini Arap kimliğinden ayırmak mümkün değilse aynı şeyi Irak örneğinde de söylemek mümkündür. 1932'de bağımsızlık kazanıldıktan sonra Irak'ta ulusal kimlik oluşturulmaya çalışılırken Arap birliği oluşturma fikri de söylemsel kalsın veya kalmayın paralel olarak hep var olmuştur. Böylece Arap Birliği için de başat bir Irak vurgusuyla zaman zaman iki kimlik örtüşen hale gelmiştir. Ancak bu kimliklerden biri dönemsel

⁹ Aheed Dawisha, "Arab Nationalism and Islamism : Competitive Past , Uncertain Futures.", *International Studies Review*, Cilt 2, No 3, s.79 .

¹⁰ Samira Haj, *The Making of Iraq 1900-1963- Capital, Power and Ideology* , New York, State University of New York Press, 1997, s. 90.

olarak yönetimler tarafından öne çıkarılmış, Irak'ın kendini tanımlamasında, komşuları tarafından algılanmasında farklılıklar yaratabilmiştir.

Monarşi dönemi (1932-58) Türkiye–Irak ilişkilerinde, Irak kimliğinin öne çıkarıldığı dönemler Ankara için sorun yaratmamış aksine Irak, Arap dünyasına rağmen kendi öznel politikalarını izlediğinde Türkiye bundan genellikle memnun olmuştur. Örneğin 1936 darbesiyle yönetime gelen Bekir Sıtkı-Hikmet Süleyman Koalisyonu ya da 1950'lerdeki Nuri Said hükümetleri düşünüldüğünde, bu dönemlerde Irak, ulusal kimliğini öne çıkardığında pan-Arabist rüzgârdan kendini uzak tanımladığında, Türkiye, bu iki kimlikten Iraklılığa vurgudan hoşnut kalmıştır. Bununla beraber Abdülkerim Kasım döneminde (1958-63) cumhuriyet kurulduktan sonra, Irak kimliği Kürtleri de kapsayıcı, ideolojik açıdan komünistlere yer açan bir rejim döneminde öne çıktığında Türkiye için özellikle pozitif bir değişim diye nitelendirilmemiştir. Dolayısıyla kimlik politikalarının Türk-Irak ilişkilerine etkilerine bakarken bazı bağımsız değişkenlerden bahsetmek gerekir. Bağımsız değişkenler derken de bu bağlamda özellikle, bu iki kimliğin Kürt kimliği ile ilişkisi ve uluslararası politika açısından ideolojik gruplaşmada üstlendikleri rol çok önemlidir. İlk bakışta iki kimliğin de Irak dış politikasındaki yerinin Türkiye için avantaj ve dezavantaj içeren yönleri vardır. Arap milliyetçiliği Türkiye için güçlü bir blokla siyaset yürütmenin sıkıntılarını içerebilirdi. Arapların birlik söylemi genelde söylemde kaldı. Birkaç girişime rağmen ciddi bir başarı sağlayamadı. Dolayısıyla da Irak yönetiminde bu iki kimlikten biri değişik zamanlarda ön plana çıkarıldığında, Ankara, genellikle bu değişime göre özel bir politika üretme durumunda kalmadı.

Manda dönemi ve sonrasında Irak bir yandan ulusal kimliğini oluşturmaya, pekiştirmeye çalışırken Arap kimliğini de sürdürmeye devam edecekti. Irak, 1920'de Britanya mandası altında eski Bağdat, Basra, Musul vilayetleri biraraya getirilerek oluşturulduğunda ulusal kimlik oluşturma gibi çok önemli bir görev kurucuları bekliyordu. Sami Zubeida'nın belirttiği gibi Irak milletini oluşturacak ve şekillendirecek olan Irak devleti olacaktı.¹¹ Devlet dışarıdan ithal İngiliz destekli bir kral liderliğinde otoritesini bu ülkenin çoklu aidiyetlere sahip halkına benimsetmek ve de yeni bir kimlik paydası yaratmak durumundaydı. Irak'ta İngiltere yanında monarşinin ilk ve önemli destekleyicileri 1921'de ülkeye dönen Irak kökenli olup Suriye'de Faysal liderliğinde Suriye'de savaşan onun o ülkedeki otoritesini (1918-20) tanıyan ya da 1916 Arap isyanında rol alan bir grup Osmanlı subayıydı.¹² Gerek İngiltere gerekse Kral ve onu destekleyen bu Sünni Arap ağırlıklı yönetici elit

¹¹ Sami Zubaida, "The Fragments Imagine the Nation: the Case of Iraq", International Journal of Middle East Studies, Cilt 34, 2002, s.206.

¹² Eugene Rogan, The Arabs, London, Penguin Books, 2009, ss.188-189

ülkede kolektif bir ulusal kimlik yaratmada çok zorluk çekeceklerdi. Bu durum sadece ülkedeki etnik (Arap, Kürt, Türk), mezhepsel (Sünni-Şii), dinsel çeşitlilikten (Müslüman-Hıristiyan-Yahudi) değil, Hanna Batuta'nın belirttiği gibi ülkenin ekonomik sosyal yapısından da önemli ölçüde kaynaklanan aşiret yapısı, yaşantısı ile şehirlerdeki modern hayat tarzı arasındaki derin farklılıktan da kaynaklanacaktı.¹³ Devletin kırsal alanda egemenliğini pekiştirmesi için Sünni Arap hükümetle –geleneksel toprak sahipleri arasında bir ittifakın oluşması için İngiltere ilk dönemde arabulucu olacak, bu durum daha sonra monarşi döneminde rutin bir dayanışma şekline dönüşecekti.

Irak ulusal kimliği hem etnik, aşiret ve mezhepsel kimliklerle hem de ulus ötesi İslami ve Arap kimliğiyle rekabet etmek durumunda kaldı. Bir Irak vatandaşı Şii mezhebinden olup, güçlü bir aşiret kimliğini de taşıyıp aynı zamanda güçlü bir Iraklılık Müslümanlık aidiyeti de taşıyabildi. Bu örtüşen kimlikler aynı zamanda yönetici elite de ülkenin kimliğini yeniden müzakere etme imkânı verdi. Bu sadece Irak'a da özgü bir durum değildi. Örneğin, Cemal Abdul Nasır, Mısır'ın Arap kimliğini birincil kılarken, Enver Sedat ülkenin Mısırlılığını vurgulamayı tercih edebildi.¹⁴ Özellikle kurumsallaşmada problem yaşayan şahsileşmiş siyasi rejimlerde bu tür ulusal kimlik manipülasyonu daha çok ortaya çıkıyor. Bu özellikle Saddam yönetiminde Irak'ta çok belirgin bir hal alacaktı.¹⁵

Irak'ta pek çok modernist milliyetçi kuramın belirttiği gibi okullar ve Sünni Arapların başat olduğu ordu, bütüncül bir ulusal kimlik oluşturmada işlevsel bir rol oynayacaklardı.¹⁶ Irak'ta 1920'lerde eğitim direktörlüğünü üstlenen Sati Hüsri'nin liderliğinde Irak devlet kimliği oluşturulurken Arap aidiyetine vurgu da hep çok önemli olmuştur. Irak'ın kendini farklı, özgün bir ulus devlet olarak tanımlanması sürecinde Sati Husri gibi etkin isimler sadece bu ülke için değil genel Arap kimliği için de önemli açılımlar getirmişlerdir. Arap milliyetçiliğinin teorisyenlerinden olan Husri eğitim yoluyla Arap ulusal dirilişini öngören bir program başlatmıştı. Hüsri “insanlara, özellikle de gençlere, aşiretçilik, bölgecilik, mezhepçilik gibi diğer yaygın kimliklerin yerini alacak, açık ve sürekli bir Arap milliyetçisi kimliği aşılama çalıştı”.¹⁷ Fransız-Alman modelleri arasında Husri özellikle Alman romantikleri tarafından savunulan kültürel milliyetçiliği tercih ederek, tarih ve dil birliği üzerinden tanımlanan doğuştan getirilen ölümsüz bir Arap kimliği portresi

¹³ Hanna Batuta, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements in Iraq*, Princeton, Princeton University Press, 1978, ss.13-25.

¹⁴ Adeed Dawisha, “Identity” and Political Survival in Saddam's Iraq', *Middle East Journal*, Cilt 53, Sayı 4, 1999, ss.554-555.

¹⁵ *Ibid.* s.555.

¹⁶ Liora Lukitz, *Iraq- The Search for National Identity*, Londra, Frank Cass, 1995, s.121.

¹⁷ Dawisha, *Arap Milliyetçiliği*, s.46.

çizdi. Seküler milliyetçiliği Herder/Fichte romantizmiyle bütünleştiren Husri, bir Arap kültür atmosferi oluşturmayı düşünüyordu ki, bu Osmanlının tüm Arap eyaletlerini içine alan bir Arap devletine yol açabilecekti.¹⁸ Bu süreçte de Irak, Arap dünyasının Prusya'sı olarak merkezi bir rol üstlenecekti. Irak 1932'de Arap dünyasında ilk bağımsızlığını kazanan ülke olarak da kendisini bu role uygun bir konumda görecek. Irak'ta ulusal kimlik oluşturulmaya çalışılırken Arap birliği kurma fikri bağımsızlık kazanıldıktan sonra da Irak liderliğinde bir Arap birliği oluşturma düşüncesi hep var olmuştur. Böylece Arap birliği için de başat bir Irak vurgusuyla zaman zaman iki kimlik örtüşen hale gelmiştir.¹⁹ Bununla birlikte Husri'nin kurguladığı Arap kimliği genel olarak Sünni Arap kimliğini öne çıkararak bir Arap birliği tasavvuru içinde olduğundan, bu kimlik Irak'ın Kürt ve Şii unsurları için aynı coşkuyla desteklenen bir alternatif kimlik olmayacaktı. Manda döneminde istisnai durumlar olacak, örneğin 1920'de Irak mandası ilan edildiğinde toplumun çok farklı kesimleri bir araya gelip mandaya karşı ortak bir karşıtlığı protestolarla isyan ederek gösterecek ancak bu ulusal birliğin bir başlangıcı olarak süreklilik kazanamayacaktı. Bağımsızlıklarına olduğu kadar yağmaya düşkün aşiretler, işsiz Osmanlı memurları, Avrupa'nın kendi kültür ve iktidarlarına yönelik saldırılarından tedirgin bazı Şii din adamları gibi çok değişik gruplar İngiltere mandası karşısında birlikte davranacak ancak bu durum sürekli birlikte davranabilmenin bir garantisi olamayacaktı. Yukarıda belirtilen hususlar neticesinde bütün çabalara rağmen Irak kralı Faysal (1921-33) Mart 1933'te Irak'ta Iraklı yok demek suretiyle aidiyet sağlama noktasında ulusal bağımsızlık ilan edilse de başarı sağlanamadığını açık bir şekilde şöyle ifade edecekti.

“Irak için hala...yüreğinde hiçbir vatan sevgisi taşımayan, dinsel gelenek ve saçmalıklarla doldurulmuş, hiçbir ortak bağla birbirine bağlanmamış, şerre kulak veren, anarşiye eğilimli, ne olursa olsun sürekli olarak her hükümete isyan etmeye hazır hayal edilemeyecek kadar geniş kitleler var. Bu kitleleri eğiterek, öğreterek... Ve iyileştirerek bir halka dönüştürmeye çalışıyoruz. Bu koşullarda bunun için ihtiyaç duyulan çabaların büyüklüğü (ancak hayal edilebilir) “Böylece bu ifadelerle Kral Faysal halkın çoğunun kendini mezhep, aşiret vs. üzerinden tanımlamaya devam ettiğini gösteriyordu.²⁰ Iraklı olmak kimlikler arasında en güçlü aidiyeti ifade etmiyordu.²¹

¹⁸ Bassam Tibi, Arab Nationalism –Between Islam and the Nation State, London, Macmillan Press, 1997, ss.126-130.

¹⁹ Lukitz, Iraq- The Search for National Identity , s.111.

²⁰ Dawisha, Arap Milliyetçiliği, s.84

²¹ Ibid.

Bundan sonra da sürekli olarak Irak kimliği değişen iktidarlara, hükümetlere göre tüm nüfus unsurlarını kapsama iddiasında olsa da, çoğulcu bir Irak'ı yansıtmadığı sürece siyasal elitin bakışına göre müzakere edilmemiş bir kimliği yansıtacaktır. Bu bağlamda zaman zaman sosyalizm gibi ideolojilerde Kasım döneminde olduğu gibi Iraklılık yaratmada bu kimliğin örtüsü de olabilecekti.

Kuruştan Saddam Dönemi'ne Iraklılık-Araplık Bağlamında Irak-Türkiye ilişkileri

Bu başlık altında özellikle iki ülke ilişkilerinde öne çıkan üç gelişme, bağımsızlık öncesi Musul problemi, Sadabad ve Bağdat paktları kimlik-dış politika ilişkisini ikili ilişkilerde kimlik üzerinden değerlendirmede seçilen dış politika gelişmeleri olacaktır. Bunlardan ilki, iki ülkenin de ulusal kimlik oluşturma sürecinde bir dış politika meselesinin iki ülke ilişkilerine etkileri üzerinden değerlendirilecek; paktlar ise dış politikada Irak kimliğini öncülleyen iki dış siyaset gelişmesi olarak ilişkilerdeki etkileri bakımından irdelenecektir.

Musul'un İki Ülke için Kolektif Kimlik Oluşturmada Yeri ve Etkileri

Musul, Lozan Konferansı sonrasında 1926 Türkiye-İngiltere-Irak Antlaşması imzalanana kadar iki ülkenin de kolektif kimlik oluşturma sürecinde çok kritik bir döneme tekabül eden bir dış politika meselesi oldu. Bu dönemde, Irak İngiliz mandası altında olduğundan Iraklılar Musul konusunda direkt inisiyatif alamayacak, İngiltere, sorunu Irak'ta pozisyonunu pekiştirmek için kullanacak, yeni oluşturulan devletin topraklarının garantörü olarak davranmak suretiyle meşru bir zemin kazanmaya çalışacaktı. Öte yandan Türkiye için Musul sorunu, sadece bir sınır sorunu değil ülkenin etnik yapısı ve sekülerleşmesi sürecinde kolektif kimliğe ilişkin önemli kararları da beraberinde getiren bir dış siyaset meselesi olacaktı ki, bu durum ulusal kimlik açısından önemli sonuçlar doğuracaktı. Musul, ülkenin topraksal bütünlüğü anlamında ulusal hafızada Misak-ı Milli sınırlarından bir ödüne tekabül etmiştir. Bunun yanında Musul probleminin (1922-1926) zamana yayılan özelliği düşünüldüğünde bu dönemde Şeyh Sait isyanının çıkışı, 1924'te halifeliğin kaldırılışı gibi gelişmeler düşünüldüğünde bu sorun aynı zamanda din/devlet ilişkisi, Kürt/Türk ilişkisi gibi konularda yeni Türkiye için yol ayrımlarının önemli izlerini de beraberinde taşıyarak, iç siyasete yansımalarıyla da önemli bir dış politika meselesi olmuştur.

Bir ülkede modern siyaset açısından vatandaşlığın sınırlarının çizilmesinde ülkenin topraksal sınırlarının belirlenmesi ilk adım olarak düşünülürse, Musul, bu açıdan Misak-ı Milli sınırları içerisinde olduğundan

sınırlar/vatandaşlık ilişkisini anlamlandırmada önemli bir dış siyaset meselesi olmuştur.²² Musul'un da içinde bulunduğu Misak-ı Milli, sadece ülkenin bütünlüğünü değil insanların birliğini bütünlüğünü de temsil edecekti. Bu nedenle sınır belirleme birliktelik duygusunun ve devlete bağlılığın simgesi olacaktır. Musul vilayeti karma nüfus yapısıyla sağlanmaya çalışılan dinsel-kültürel yeknesaklık noktasında zorlayıcı belli özellikleri de içinde barındırıyordu. Sınırlar kimin içerde kimin dışarıda kaldığını belirlediğinden ulus kurma sürecinde ulusun tanımlanmasında çok önemlidir. Misak-ı Milli Osmanlı millet sisteminin bir devamı olarak Müslümanlar arasında ayrım gözetmeksizin belli sınırlar içerisinde bunları vatandaş olarak kabul edecekti. Sevr'den başlayarak etnik vurgu artacak Lozan'da değişik Müslüman grupların egemen Türk kimliği altında siyasal birliği öngörülecekti. Giderek artan etnik Türk kimliğine vurgu ve laikliğin yerleşmesi sürecinde Musul, Türkiye için bu yeni durumu pekiştirecek bir olay oldu.²³ Türkiye için Musul meselesi her halükarda zorlu bir süreçti. Musul'a talip olurken Kürt nüfus dışarıda bırakılınca manipülasyona açık bir Kürt nüfusuyla ilerde uğraşma riskini alacak ya da Musul, Türkiye'ye katılırsa Kürtlerle ortak vatandaşlık noktasında farklı zorluklar yaşayabilecekti.

Musul'un iki ülke siyasi ilişkilerine yansımaya bakıldığında, problem manda döneminde ortaya çıkan ve Lozan Konferansı sonrasında 1926 antlaşmasıyla sonuca bağlanan bir problem olarak, Hatay problemi kadar uzun vadeli olarak ilişkilerde tansiyon yaratmamış; fakat Bağdat-Ankara ilişkileri açısından iyi bir başlangıca da tekabül etmemiştir. İngiltere, Irak adına bir manda toprağının savunucusu rolünü üstlenerek meşruiyet aramış, bu arayışında da çok kararlı davranıp başarılı olmuştur.

Musul, Ankara'da yeni rejim için önemli bir toprak kaybına, Misak-ı Milli'den fedakârlık olarak hayal kırıklığına neden olsa dahi bu gelişme üzerinden bir ülke diğerinin ötekisi olmamıştır. Bununla birlikte Musul sorununun Ankara aleyhine sonuçlanması Türkiye'nin Arap dünyasından uzaklaşmasının koşullarını hızlandıran bir olay olurken, iki ülke ilişkilerinin geleceği açısından geriye çok elverişli bir iklim bırakmamıştır. Musul meselesi Kemalizm hareketine karşı gerek Irak devleti gerek halkının tutumunda en azından kısa vadede olumsuz yansımalar bırakacaktı.²⁴ Mesela Musul meselesi, görüşme masasındayken halifelüğün kaldırılması ortak Osmanlı mirası çerçevesindeki birlikteliğe gem vurmuş, iki ülke Kürtlerinin toplumsal siyasal

²²Ahmet İçduygu&Özlem Kaygusuz , “The Politics of Citizenship by Drawing Borders: Foreign Policy and the Construction of National Citizenship Identity in Turkey”, Middle Eastern Studies, Cilt 40, Sayı 6, ss.26-50.

²³ Ibid.

²⁴ Qassam KH. Al-Jumaili&İzzet Öztoprak, Irak v e Kemalizm Hareketi (1919-1923), Ankara,: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s.10.

hayata katılımı sürecinde de Irak ve Türkiye arasında farklılıklar oluşmaya başlanmıştır. Bu durum ki daha sonra iki ülke ilişkilerinde dikkate alınması gereken bir Kürt meselesi vurgusunu öne çıkaracaktır. Saltanatın kaldırılması, Ankara'nın Bolşeviklerle ilişkisi, halifeliğin kaldırılması ve Türkiye'nin Lozan sürecinde Musul'u ısrarla istemesi Kemalistlerle yeni Irak devleti arasındaki ilişkileri bozacaktır.²⁵ Buna rağmen daha önce de belirtildiği gibi Musul telafi edilmesi zorunlu bir kayıp şekline dönüşmeyecek, daha çok dönemin koşulları nedeniyle Ankara'da sineye çekilmesi gereken bir kayıp olarak yorumlanacaktı. Dolayısıyla her şeye rağmen iki ülke arasında süreklilik arz eden, ilişkilerin geleceği açısından hiçbir şekilde göz ardı edilemez bir tarihi çatışma noktası olarak konumlandırılmadı.

Irak Dış Politikasında “Ulusal Kimlik” Yansımaları ve Türkiye ile Kurulan İttifaklar

Musul sonrasında 8 Temmuz 1937'da imzalanan Sadabad Paktı ve 24 Şubat 1955'te sonuçlanan Bağdat Paktı, Bağdat'taki yönetimlerin Irak kimliğini Arap kimliğine göre öne çıkarıldıkları döneme rastlayan dış politika gelişmeleridir.

Sadabad Paktı Türkiye, Irak, İran, Afganistan arasında imzalandığında, Bağdat'ta, darbe sonucu iktidara gelmiş ve kısa ömürlü olacak bir yönetim (Ekim 1936- Ağustos 1937) vardı. Irak'ta Faysal sonrası dönem darbelerin birbirini izlediği, askerinin Irak siyasetinde öne çıktığı bir dönem.²⁶ Bu dönemde pan-Arabizmi öne çıkaran ya da Iraklılığı ön plana alan pek çok kısa ömürlü darbe birbirini izledi. Sadabad Paktı'nın imzası Ekim 1936'da Bağdat'ta yapılan ilk askeri darbe sonrasında rastlar ki, darbeyi yapanlar milliyetçi Irak'ın siyasi bağımsızlığını vurgulayan bir görüntü çizmeye önem vermişlerdir.²⁷ Bekir Sıtkı ile Hikmet Süleyman Irak tarihinin ilk darbesi ile pan-Arabist Yasin el-Haşimi'yi devirdiler. Türkiye yanlısı tavırları, Türk kültürüyle olan bağlarıyla Hikmet Süleyman ve onunla darbeyi yapan Kürt kökenli Bekir Sıtkı'nın kurduğu koalisyon Arap ve Batı dünyasında Kürt-Türk ortaklığı şeklinde nitelendirildi.²⁸ Pan-Arap hareketi için bu hükümet anti-Arap ve ayrılıkçı güçlerden oluşuyordu.²⁹ Bu imaj, yeni yönetim Irak'ın siyasi bağımsızlığını vurgulamak için Arap olmayan İran, Türkiye gibi ülkelerle

²⁵ Ibid., s.126; s.168.

²⁶ Marion Farouk-Sluglett-Peter Sluglett, “The Historiography of Modern Iraq”, The American Historical Review, Cilt 96, No 5, 1991, s.1419.

²⁷ Mustafa Serdar Palabıyık, “Sadabad Paktı (8Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme”, Ortadoğu Etütleri, Cilt 2, No 3, 2010, s.162.

²⁸ Michael Eppel, “The Hikmat Sulayman-Bakir Sidqi Government in Iraq, 1936-37 and the Palestine Question”, Middle Eastern Studies, Cilt 24, No.1, 1988, s.26.

²⁹ Adid Dawisha, Iraq-A Political History from Independence to Occupation, Princeton: Princeton University Press, 2009, s.137.

yakın ilişkilerin sinyalini verdiğinde daha da güçlendi. Bununla birlikte iktidarının ilk aylarında Hikmet Süleyman Arap birliğinden Irak'ın hiçbir şey kazanamayacağını dile getirirse, 1936 başlarında İngiliz büyükelçisi ile yaptığı ilk görüşmede pan-Arabizm'e yönelik bir yükümlülüğü olmadığını dile getirip Irak-İrakililer içindir diyebilse dahi bu durum kendisinin Arap dünyasını tamamıyla karşısına alması gibi bir sonuç doğurmayacaktı.³⁰ 1936 Filistin ayaklanması düşünüldüğünde Irak'ta hiçbir yönetimin o sırada Arap dünyasına sırtını dönmesi mümkün değildi.³¹1920 ve 1930'larda Irak, pan-Arabizm tarihinde çok önemli bir yer tutacaktı. Bağımsızlığını 1932 yılında kazanan ilk Arap devleti olarak pan-Arabizmin merkezi olmayı denedi, Filistinli ve Suriyeli milliyetçiler için de bir kaçış noktası oldu.³²

Bunlara bağlı olarak da Hikmet Süleyman hükümeti Arap olmayan komşularıyla işbirliğini güçlendirmeye niyet ettiğinde de, Türkiye ve İran gibi ülkelerle yapılacak bir ittifakın Arap devletleri aleyhine olmayacağı yönünde bölgede genel bir kanı yaratmaya özen gösterdi. Buna örnek olarak kuşkuluları gidermek için Hikmet Süleyman Filistin meselesini sahiplenici mesajlar verecekti.³³ Bu durumda da Sıtkı-Süleyman koalisyonu kısa iktidarlari sürecinde genellikle İrakilik ve Araplık genel çıkarlarını örtüştürme ve bu iki kimliğe de sahip çıktıklarını kanıtlamak için bir taraftan bir tarafa savrulmak durumunda kaldı. Buna örnek olarak ne Türkiye ile ilişkileri düzeltmekten vazgeçtiler ne de Filistin meselesi ile ilgilenmeme gibi bir duruma cesaret ettiler.³⁴ 1937 yılında Türkiye'nin arabulucuğuyla İran-İrak arasındaki sınır anlaşmazlığının çözülmesi, Hikmet Süleyman'ı İran ve Türkiye ile yapılacak paktın diğer Arap devletleri tarafından aşırı bir tepki ile karşılanmayacağı yönünde ikna etti. Bu dönem Türkiye için de kritik bir dönemdi. Hatay sorunu Türkiye'ye karşı pan-Arabist söylemi güçlendirmişti. Bunun yanında revizyonist rüzgârlar Ankara'yı rahatsız ediyor, Kürt nüfus barındıran komşu ülkelerle iyi ilişkiler içinde olma önemseniyordu. Bu nedenle Irak'taki Ekim 1936'daki iktidar değişimi Ankara için olumlu bir adımdı. Sadabad Paktı'na taraf olacak olan diğer ülkelerde, Irak, İran ve Afganistan'da da iktidarı yeni elde etmiş olan iktidarlar rejimlerini yerleştirmek ve güçlendirmek için dışarıda komşuları ile iyi ilişkiler kurmak istiyor, bunun neticesinde Sadabad Paktı'nı iyi bir fırsat olarak değerlendiriyorlardı.1930'ların ortalarında Türkiye'nin bölgedeki imajı genellikle olumludur. Sadabad Paktı'nı imzalayan liderler Mustafa Kemal'e duydukları hayranlığı ve Türkiye'deki gelişmelerden

³⁰ Eppel, "The Hikmat Sulayman-Bakir Sidqi Government in Iraq, ss.36-37. p.27

³¹ Dawisha, Iraq –A Political History, s.137.

³² Stephen Hemsley Longrigg and Frank Stoakes, Iraq , Londra, Ernest Benn Ltd., 1958, ss.213-214.

³³ Eppel, "The Hikmat Sulayman-Bakir Sidqi Government in Iraq", ss.36-37.

³⁴ Ibid., 37-38

duydıkları memnuniyeti zaman zaman dile getirmişlerdir.³⁵ Irak özelinde Sadabad Paktı, İran ile uzun yıllar devam eden sınır sorunlarının ortadan kaldırılması, Irak üzerindeki İngiliz nüfuzuna karşılık bölgesel bir dengenin oluşturulması ve de bir askeri darbe ile iktidara gelen yönetimlerinin uluslararası camiada meşruiyet kazanması açısından önemli bir fırsat olarak görülmüştür. 8 Temmuz 1937’de imzalanan Sadabad Paktı kısacası “her ülke için hem dış güvenliğin hem de söylemsel seviyede modernleşme/kalkınma/Batılılaşma retoriğinin hayata geçirilmesi için bir... fırsat olarak görülmüş”, bu süreçte Irak’ta pan-Arap söylemin başat olup Arap birliğine öncelik vermemiş olmaması da ittifakı kolaylaştırmıştır.³⁶

Bağdat Paktı da, Sadabad Paktı gibi, Bağdat’ta iktidarın Iraklılığı öne çıkardığı ve bunu çok daha popüler bir Arap milliyetçiliğinin Nasır liderliğinde bölgede kol gezdiği dönemde dış politikasına yansıttığında gündeme geldi. Türkiye ve Irak bu paktın lokomotifleri olmuş, bu işbirliği Bağdat’ın önce Irak duruşunu perçinlemiştir. ABD’nin çevreleme politikasına destek çıkararak, Irak, bu pakta katılan tek Arap ülkesi olarak bölgenin Arap olmayan ülkeleri (İran, Türkiye) ve diğer ülkelerle (Pakistan, İngiltere) Arap dünyasına rağmen işbirliğini yeğlemiştir. Bu kararda Bağdat’ın ideolojik kutuplaşmada Batı’nın yanında yer alma kararı ile uluslararası sistemin etkisini Bağdat yararına çevirme, İngiltere ile hala süre giden ikili ilişkileri rayına oturtma gibi öncelikleri çok önemli olmuştur. Bu çerçevede yeni NATO üyesi Türkiye’nin Orta Doğu savunmasında ittifaka destek olarak puan toplama isteğini ve iki taraf için de artacağı düşünülen ABD yardımlarının kritik rolünü ikili işbirliğinin ilerlemesinde özellikle dikkate almak gerekir. Nuri Said Türkiye ile yeni bir ittifak bünyesinde Ankara ile ilişkileri geliştirmeyi uygun bulduğunda, bunu Irak çıkarlarını genel Arap çıkarlarının önüne koymanın otomatik ve çok kolay bir sonucu olarak görmemek lazım. Nuri Said Ağustos 1954’te yeniden iktidara geldiğinde, iktidara yabancı bir isim değildi. 1930-58 yılları arasında 14 kez hükümet başkanı olarak görev yapmıştı. Geçmişte de birçok kez başbakan olmuş ve Batı’yla yakın ilişkiler kurma taraftarı olmasıyla tanınıyordu. Nuri Said Arap dünyasında Osmanlı neslinin son temsilcilerindendi. İstanbul’da Harp Akademisinde eğitim almış, çok iyi Türkçe konuşuyordu. Ancak onunda pek çok Arap gibi Osmanlılara ilişkin pek de olumlu hatıraları yoktu. Bununla birlikte Soğuk Savaş’ın ilk yıllarında Batı ile iyi ilişkiler kurma kararlılığı Irak başbakanının Türklere duyduğu kişisel güvensizliği gölgeledi. Nuri Said’in siyasi geçmişine bakıldığında önce Irak duruşu da önemli bir değişime işaret eder zira kendisi Arap birliğini sağlama noktasında geçmişte ciddi çabalar içerisinde olmuştu. Sonrasında ise bu iki

³⁵ Palabıyık, “Sadabad Pakt”, ss.169-171.

³⁶ Ibid, s.175.

kimlikten Iraklılığı öne koyma noktasına gelmiştir. Bununla beraber, Bağdat Paktı sürecinde Nuri Said Arap Birliğine ilişkin önceki yıllardaki girişimlerini ve 1916 Arap ayaklanmasına katılması gibi önemli kişisel deneyimlerinin arka plana atılıp, Nasır karşısında Arap milliyetçiliği konusunda azımsanmamaya gayret etti. Suriye’de Faysal’ı desteklediği dönem (1918-1920) olsun, 1940’larda Arap Birliği’ni kurma çabalarında olsun Arap birliği fikri hep vardı. Örnek olarak Türkiye’ye bakışında da 1.Dünya Savaşı sonrasında belli Arap gruplar Suriye’de ve Irak’ta Fransız ve İngilizlere karşı Kemalistlerle işbirliği içerisindeyken Nuri Said Kemalist hareketle ilişkiye girme konusunda isteksiz kalmıştı. Fakat 1950’lerde Ankara ile ilerleyen bir ilişkinin Arap dünyasında baş aktörü olmakta bir beis görmeyecekti. Böyle yaparak Iraklı olmayı Arap milliyetçiliğinin önüne koyduğunda dahi, Nuri Said, Türkiye ile işbirliğini Arap dünyası nezdinde kabul edilebilir kılmak için bazı ilave adımlar atmaktan da geri durmamıştır. Örneğin pakt için antlaşma imzalanmadan önce Başbakan Said, Adnan Menderes’ten Arap milliyetçiliğinin 1950’lerde tartışmasız lideri Nasır ile pakt hakkında konuşmasını istemişti. Bunun yanında Türkiye paktın imzalanması için Irak’ı ikna etmek adına Bağdat’la “1947 BM’nin Filistin kararlarını uygulamasını talep eden bir mektup teatisinde bulunmayı kabul etti.³⁷ Böylece Nuri Said gibi Bağdat Paktı’na katılmak suretiyle Arap dünyasında yalnızlaşma riskini alan bir lider bile Filistin gibi önemli ve hassas bir Arap davasına önem verdiğini ve bu önemi yeni müttefikinin de kabul ettiğini göstermek ihtiyacı hissedecekti. Böylece bir kez daha Iraklılık ve Araplığın sıfır toplamlı bir durum olmadığı açık bir şekilde ortaya çıkacaktı.

Bu adımlardan da görüleceği gibi Bağdat’ta herhangi bir rejimin önce Bağdat deyip Arap dünyası ile arasına mesafe koyması veya Arap milliyetçiliğinin bayraktarlığını yapma konusunda çekimser kalması Türkiye gibi Arap dışı bölge ülkeleri ile otomatik bir işbirliğini garanti etmiyor. Bu çerçevede ABD’nin yüreklendirmesi, iki ülkenin de Batı ile iyi ilişki içerisinde olma gayreti gibi konjonktürel faktörler de hesaba katılmalıdır. Bununla beraber 1950’lerde Kürt meselesine ilişkin iki ülkede de iktidarları rahatsız eden özel aciliyet ve dikkat gerektiren bir durumun söz konusu olmaması da dikkate alınmalıdır. 1950’lerde, sonraki on yıllarda görüleceği gibi ne Bağdat yönetimini ciddi olarak talepleriyle bir anlaşmaya zorlayabilen Kürt hareketi mevcuttu ne de Türkiye bu dönemde 1920 ve 1930’larda olduğu gibi Kürt ayaklanmalarına sahne oluyordu. Bunların önemi göz önüne alındığında Nuri Said yönetiminin Irak vurgusu ilişkilerde göreceli bir önem arz ediyor. Nuri Said döneminde Irak, Arap dünyasındaki milliyetçi rüzgâra rağmen ulusal Irak kimliğini öne çıkardığında pan-Arabist rüzgârdan kendini daha uzak tanımladığında Türkiye bu durumdan özellikle Nasır’la yaşanan sıkıntılar

³⁷ Ayşegül Sever, Türkiye, Batı ve Ortadoğu , İstanbul: Boyut Yayınları, 1997, s.128.

düşünüldüğünde memnun kalmıştır. Bununla beraber Kasım döneminde Irak kimliği Kürtlerle müzakereye oturan, ideolojik açıdan komünistlere yer açan bir nitelik gösterdiğinde Türkiye için problem yaratabilmiştir. Dolayısıyla kimlik politikalarının Türk-İrak ilişkilerine etkilerine bakarken bazı önemli değişkenlerden bahsetmek zorunlu gözüküyor. Bağdat'ta Irak'ın öznel çıkarlarını öne çıkararak her rejim Ankara için otomatik problemsiz bir ortak fırsatı yaratmadığı gibi Arap kimliğini vurgulayan her Irak rejimi de Ankara için ciddi bir rahatsızlık oluşturmadı. Buna da örnek olarak Arap birliği için çaba gösteren Arif Kardeşler (1963-68) döneminde Irak'la Türkiye'nin kurduğu uyumlu ilişkiler ve artan işbirliği gösterilebilir.³⁸

Saddam dönemi Kimlik/Dış Politika İlişkisi ve Körfez Savaşları

Irak'ın çoklu kimlikleri daha önce de belirtildiği gibi devletin kuruluşundan bu yana yönetici elite siyasi beklentileri ve çıkarları açısından manipüle edebilecekleri sayısız fırsatlar verdi. Bu özellikle Saddam döneminde çok belirgin bir hal aldı. Irak'ın antik Mezopotamya medeniyetlerine atfen tarihsel kimliği, Arap kimliği, Müslüman kimliği ve aşiret kimlikleri birbiri ardına veya eşzamanlı değişen vurgularla Irak ulusal kimliğinin tanımlanmasında öne çıktılar. Hiçbir dönemde görülmediği kadar kimlik manipülasyonu 1980 ve 90'larda Irak'ın krizden krize koştuğu yıllarda görüldü. Saddam döneminde(1979-2003) Irak'ın peş peşe veya bir arada farklı kimlikleri manipüle etme çabası birbiri ardına patlak veren krizlerle çok belirgin bir şekilde gözlemlendi.³⁹ Saddam Hüseyin Irak-İran Savaşı'nda Arap kimliğini öne çıkarırken, Kuveyt'i işgalinde İslami kimliğe vurguyu artıracak en nihayetinde savaşı kaybedip uluslararası arenada tamamıyla izole edildiğinde aşiret kimliğini birincil kimlik olarak vurgulamakta karar kılacaktı.

Baas Partisi 1968'de iktidara geldiğinde Arap milliyetçiliği, Arap kimliği çok ön planda oldu. Bu Arap milliyetçiliğine bayrak edinen bir partinin iktidarından beklenen doğal bir reaksiyondur. Ancak bunun dışındaki kimlikler de hep var olacak hatta zaman zaman öne çıkacaktı. 1968 yılında Saddam Hüseyin'in de lider kadrosunda olduğu Hasan Bekir liderliğinde Baas partisi ilk iktidara geldiğinde Arap Birliği konusundaki büyük hassasiyet 1970'lerde şekil değiştirmeye başlayacaktı. Bunun ilk resmi ilanı 1974 yılında 8. Parti Kongresinde açıkça belli oldu. Pan-Arap siyaseti izlemenin Irak için ağır bedeller ödeyebileceğinden söz edildi.⁴⁰ Bu değişimde 1970 yılında Filistin konusunda Ürdün'de yaşanan gerginlikten duyulan hayal kırıklığı, Suriye ve

³⁸ Ayşegül Sever, "Irak Kürt Siyasetindeki Gelişmelerin Türkiye-İrak İlişkilerine Yansımaları 1958-75", Fahir Armaoğlu'na Armağan Kitap, Ankara, *Türk Tarih Kurumu*, 2008, s.663.

³⁹ Dawisha, "Identity" and Political Survival in Saddam's Iraq", s.533

⁴⁰ Amatzia Baram, "Mesopotamian Identity in Ba'thi Iraq", Middle Eastern Studies, Cilt 19, Sayı 4, 1983, s.426.

diğer Arap devletleriyle birleşme çabalarında yol kat edilememesi gibi bazı faktörler etken olarak düşünülebilir. Bütün bunlar Arap birliği fikrinden tamamen vazgeçmeye neden olmasa da bu konuda hız kesmeye yol açtı. Irak'ın Arap dünyasındaki özel yeri, antik geçmişle Mezopotamya medeniyetiyle bağ kurmak suretiyle vurgulanmaya başlandı. Antik tarihin Araplaştırılması ve de dolayısıyla Iraklılaştırılması 1970 sonlarında hız kazandı. Mezopotamya medeniyetinin Araplaştırılması Irak'ın Arap dünyasındaki özel yerini pekiştirebilecekti.⁴¹ Aslında bu çok yeni bir durumda değildi. Monarşi döneminde de, Kasım döneminde de Iraklılıkla antik kültürler arasında bağ kurma çabası olmuştu. Bu yine deneniyordu. Irak Arap Birliğinin bir üyesi fakat özel, farklı ve önemli bir üyesi olarak resmedildi.⁴² Baas partisi iktidarının ilk on yılında Saddam Hüseyin 1979 yılında devlet başkanı olana kadar ikinci adam gibi görülse de en önemli politik adımlar onun damgasını taşıyordu. İktidara geldiğinde artık Baas yönetimi Saddam yönetimine dönüşerek iyice kişiselleştirilmiş bir iktidara evirilecek, kimlik manipülasyonu zirveye ulaşacaktı.

İran-Irak savaşı sırasında, hem İran'ın Şii propagandasına karşı ülkedeki Şii-Sünni Arapları bir arada tutmak hem de Arap dünyasında tüm Araplar için bir savaş yürüttüğü iddiasıyla, Irak için destek bulmak adına Saddam Hüseyin Arap kimliğine çok önem verdi. 1980'lerde İran'la mücadelesini sürdürürken Araplılığı açık ara eşitler arası birinci kimlik olarak konumlandığında tarihten örneklerle Arap-Pers çatışmasındaki rolünün önemini altını çiziyordu. Bu bağlamda 637 yılında Araplarla-Persleri karşı karşıya getirip, Arapların zaferiyle sonuçlanan Kadisiye savaşıyla İran-Irak savaşı arasında bağlantı kurmak gibi girişimlerde bulundu.⁴³ Ancak savaş sırasında bunu yaparken Irak'ın diğer çoklu kimliklerinden de yararlanmayı ihmal etmedi. Örneğin, Saddam Irak'ın Arap dünyası adına İran'la bir savaş yürüttüğünü iddia ederken, Irak'ın Arap ülkeleri arasındaki çok özgün ve değerli yerini Irak ulusal kimliğine verdiği önemle de gösterdi. Irak, Arap dünyası için İran'la savaşan çok özel bir Arap ülkesi olarak resmedildi. Irak, 1979 Mısır-İsrail barışı da düşünüldüğünde Arap dünyasında Irak'ın lider olabileceğine Saddam'ın inancı tamdı. Irak'ı farklı kılan tarihten gelen kendine has dünya medeniyetine katkıları gündeme getirildi. 1970'lerden itibaren olduğu gibi Saddam Iraklı olmanın Arap olmaktan daha az önemli olmadığını vurgulayıp, Iraklı olmanın faziletlerini antik Mezopotamya ile kurduğu bağlarla da göstermeye özen gösterdi. Sümerlerin, Babillerin, Akadların başarıları sürekli vurgulandı. Irak'ın Arap öncesi mirasları müzelerle, sergilerle,

⁴¹ Ibid.

⁴² Amatzia Baram, "Qawmiyya and Wataniyya in Ba'thi Iraq: The Search for a New Balance", Middle Eastern Studies, Cilt 19, Sayı 2, s.196.

⁴³ Dawisha, Iraq-A Political History, s.234.

festivallerle, anıtlarla sergilendi.⁴⁴ İslami bir rejime karşı verilen savaşta İslami referanslara ağırlık vermekte de beis görmedi. Saddam, İran'la savaş sırasında İran'ın İslamcı iddialarına kendi iddialarıyla karşı koydu. Örneğin Şii İslam'ın Irak'taki çok önemli kutsal yerleri Kerbela ve Necef'in İslamdaki ve özellikle de Şii İslam'daki yerine atfen gerçek İslam'ın temsilcisinin kendi ülkesinin olduğunu söyledi. Bu girişimle Irak'taki Şiiilerin rejime bağlılıklarını garantiye almak istedi. Peygamberin soyundan geldiğini ileri sürüyor; kutsal yerlerin koruyucusu, ibadete önem veren dindar bir imaj çizmeye çalışıyordu.⁴⁵ Bu gibi tavırlarla da Baas ideolojisinin seküler yapısını göz ardı etmekte bir sakınca görmedi. Irak lideri böylece hem İslamcı hem de Arap kimliğiyle ülkesinde ve bölgede destek bulmaya çalıştı. 1980'lerin başlarında Saddam, Arap kimliği yanında hem Mezopotamya tarihi hem İslam tarihi açısından çok önemli bir figür olarak resmedildi.

Saddam, Irak-İran savaşında Arap dünyasının savaşını onlar adına yürüttüğünü söylerken bu kimlik vurgusu Türkiye için negatif bir sonuç doğurmadı. Ayrıca da geniş Arap dünyası ile 1980'lerde iyi seyreden mevcut ilişkiler düşünüldüğünde de, bu tercih, özel bir aykırılık oluşturmadı. Irak ile ekonomik ve güvenlik ağırlıklı olarak 1980'lerde önem kazanan ilişkiler bu kimlik geçişlerinden etkilenmedi. Saldırgan bir Arap milliyetçiliği veya Irak milliyetçiliği ile karşılaşmadıkça Ankara ekonomi ve güvenlik merkezli olarak Irak'la ilişkilerini sürdürdü. Türkiye 1980'lerde ihracata dayalı pazar ekonomisine geçmiş bulunuyor, ihracatını artırmak isterken de bu savaş ona Orta Doğu'da pazar açısından çok elverişli bir ortam hazırlıyordu. Irak, 1980'lerde Ankara'nın önemli bir ticaret ortağı oldu. Irak'a bakıldığında Irak için petrolünü Türkiye üzerinden boru hatları ile dünya pazarlarına satmak çok önemliydi. Öte yandan Türkiye PKK ile mücadelesinde 1984 yılında Saddam ile anlaşma yapıp PKK'ya karşı sıcak takip şansı buldu ki bu da fazlasıyla önemliydi. Irak'ın kimlikler arenasındaki gezintisi Türkiye'yi rahatsız etmedi ve çok özel bir sonuç yaratmadı. Irak'ın savaşta öne çıkardığı Arap milliyetçiliği dışlayıcı olmadığı gibi Türkiye'nin iş yapmak istediği zengin Körfez ülkeleri de Arap Birliği içerisinde Irak'ı desteklediklerinden Arap kimliğinin altını çizen Irak'la iyi ilişkiler diğer Arap ülkeleriyle ilişkilere de olumlu yansıdı. Irak'ın İran karşısında Batı tarafından desteklenmesi de ilişkileri pozitif etkiledi. Ankara, İran'la da ilişkilerini sürdürdü fakat rejim ihracı çekincesi, İran-ABD ilişkilerinde yaşanan kırımlar düşünüldüğünde Irak'la çok daha yoğun ve ideolojik kaygı duymayacağı ilişkiler geliştirdi.

⁴⁴ Ibid., ss.232-234.

⁴⁵ Sami Zubaida, "İrak'ta Sivil Toplumun Yükselişi and Düşüşü", Haldun Gülalp(Ed.), Vatandaşlık ve Etnik Çatışma-Ulus-Devletin Sorgulanması, İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s.170.

Irak-İran savaşında Arap milliyetçiliği yapan Irak'tan rahatsız olmazken, 1990 yılında Saddam yönetimi bir Arap ülkesi olan Kuveyt'i işgale Arap kimliğini dışlayıp, yok saydığına saldırgan bir Irak kimliğiyle karşılaşmak Ankara'yı fazlasıyla rahatsız edecekti. Özellikle Arap dünyası ile işbirliğinin öngörüldüğü bir dönemde, bu işgal bölgesel işbirliğine hemen Soğuk Savaş'ın bitiminde ölücü bir darbe vurarak bölgede istikrarsızlığı besleyecekti. Irak, Arap dünyasını ve dünya kamuoyunu hiçe sayıp Kuveyt'i işgale giriştiğinde bu Türkiye için sorun yaratacaktı. Meşrutî dönemde Nuri Sait idaresinde Irak'ın öncelikleri Bağdat merkezli ulusal kimliği yansıtan dış siyaset tercihleri olduğunda bu işbirliği için elverişli koşullar yaratabilirdi. Buna karşın 1990'da Iraklılık, rejimin elinde saldırgan bir dış politikanın dışavurumu haline geldiğinde Türkiye için tehlikeli görülen, istenmeyen sonuçlar arz etti. Türkiye yanı başında Saddam'dan kaçan Kürtler nedeniyle ciddi bir mülteci kriziyle karşılaşmak, Kürtler için güvenli bir bölge yaratılmasının sonuçlarına katlanmak ve de dış müdahalelere açık egemenliği yaptırımlarla tartışmalı bir Irak'la baş başa kalmak durumunda kalıyordu. Kuveyt işgaliyle birlikte, Ankara önemli bir ticaret ortağını kaybederken, Irak'a konulan yaptırımlar nedeniyle önemli ekonomik kayıplara da maruz kalacaktı. İşgalle Arap dünyasının çoğunluğunun itirazıyla karşılaşınca Saddam Hüseyin 1991 Körfez savaşında İslami kimliğe vurguyu artıracaktı. İşgalle kriz patlak verdiğinde, İslami söylem ve semboller üzerinden Arap dünyasını ABD'ye karşı kendi safına çekmeye çalıştı. Körfez ülkelerini, özellikle Suudi Arabistan'ı İslam'ın en ilahi şehirlerinin bulunduğu coğrafyaya ABD askerlerini sokmakla suçladı. 1991'in ilk aylarıyla birlikte, radyoda ve televizyonda dini temalar yoğunlukla işlenmeye başladı.⁴⁶ Kuveyt'in işgalinden önce bazı prensipler Irak hukuk sistemine bütünleşmiş edilmeye başlanmıştı ki, bu hızlandırıldı. Ocak 1991'de Irak bayrağına Allah'ı Ekber yazısı ilave edildi.⁴⁷ Saddam bazı ulemeden İslam halife'si unvanı almaya kadar işleri ileri götürdü. Savaş sonrasında da İslamlaşma siyasetine devam edilecek, okul müfredatlarına Kuran öğretilmesi şartı getirilecekti. İslami sembolizmi kullanma adına bütün bu çabalarına rağmen Şubat 1991'le birlikte Irak'ın ani ve hızlı bir şekilde ABD önderliğindeki uluslararası koalisyon karşısındaki askeri hezimetini ve sonrasında uygulamaya konulan ağır yaptırımlar Saddam ve yönetici elitin hızlı bir şekilde İslami kimlik kartı yanında aşiret kimliğine yönelmesine neden oldu.⁴⁸ Irak'ta 1990'larda yükselişe geçecek olan İslamcılık

⁴⁶ Gül İnanç, Türk Diplomasisinde Irak(1978-1997), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s.77.

⁴⁷Amatzia Baram, " Saddam Husayn between his powerbase and the International Community", MERIA Journal, Cilt 4, No 4, 2000, <http://www.gloria-center.org/2000/12/baram-2000-12-02/>, erişim 6.6.2011.

⁴⁸Ofra Bengio, Nation Building in Multiethnic Societies: The Case of Iraq, Ofra Bengio&Gabriel

ve aşiretçilik Sünni merkezli millet oluşturma projesinin sorunlu olduğunu bir kez daha gösterecekti.⁴⁹ Yaşanan yenilgi sonrasında rejim Kürtlerin çoğunluk olduğu Kuzey’de Kürt güneyde Şii ayaklanmaları ile ölüm kalım mücadelesine girdi ki, burada da yeni, en tercih edilebilecek kimlik aşiret kimliği olarak belirlendi. Bu tercih açık açık dillendirilmese de uygulamalar bunu gösterecekti.

Baas iktidarının ilk dönemlerinde, 1970’lerde aşiret kimliği bir tabu halini almışken 1990’larda bu aidiyet çok önemli ve etkili bir hal alacaktı.⁵⁰ Bu durum Irak’ın savunmada kaldığı dönemde dışlanmışlık durumuna bir cevap niteliği taşıyordu. Özellikle Mart 1991 Şii isyanından sonra aşiret ve aşiret değerlerini Saddam rejimi çok faydalı görecek. Kendi aşireti Tikriti aşiretinin yönetiminde ve askeriyedeki güçlü temsili rejim için koruyucu bir kalkan olarak görülecekti. Saddam Irak devleti ile Irak aşiretleri arasında taşıdıkları değerler ve gelenekler arasında bir fark olmadığını belirtmeye başladı. Baas partisini bütün aşiretlerden oluşan bir aşiret olarak tarif etti. Bu noktadan sonra Saddam’ın aşiret kimliği tercihi Ankara-Bağdat ilişkileri için fazlaca özel bir durumu ifade etmeyecek, Ankara isteksiz de olsa uluslararası toplumla birlikte yaptırımlarla Irak’ı izole etmek durumunda kalacaktı. 2003’le birlikte Saddam’ın ulus adına manipüle ettiği kolektif kimliğin manipülasyonu ile meşruiyet arama ve bölgede etkili olma serüveni sona erecek, Türkiye gibi komşularla ilişkilerindeki muhtemel kimlik manipülasyonunun etkisi de zemin kaybedecekti. Bundan sonra işgal sonrası yükselen yeni Irak rejiminin kimlikler arenasındaki seçimleri Türkiye için artık önemli olacaktı.

Sonuç

Ulusal kimlik diye devlet erkinin öne çıkardığı devlet kimliği, yukarıdaki değişik örneklerde de görülebileceği gibi Türkiye-İrak ilişkilerinin evriminde tek başına belirleyici olamadı. Irak’ta değişik iktidarların öne çıkardıkları ulusal kimlikten ziyade uluslararası/bölgesel konjonktür, Bağdat’ın Kürt politikası, ekonomik beklentiler iki devlet arasındaki ilişkilerde fazlasıyla belirleyici oldu. Pan-Arabizmi 1950’lerde arka plana atan Nuri Said döneminde de, Arap birliğinin önemine ağırlık veren Arif kardeşler iktidarda olduğunda da ikilli ilişkilerde uyum gözlenebildi.⁵¹ Dolayısıyla bu iki kimliğin tek belirleyici veya ağırlıklı belirleyici olarak Türkiye-İrak ilişkilerine çok ayırt edici farklılıkta özel bir etkide bulduklarını söylemek güç. Irak’ın çoklu

Ben-Dor, *Minorities and the State in the Arab World*, London, Lynne Rinne Publishes, 1999, s.152.

⁴⁹ Ibid., s.166.

⁵⁰ Ibid., s.163.

⁵¹ Ayşegül Sever, “İrak Kürt Siyasetindeki Gelişmelerin Türkiye-İrak İlişkilerine Yansımaları 1958-75”, Fahir Armaoğlu’na Armağan Kitap, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2008, s.663.

kimliklerinden hepsi dış politika da bir şekilde etkili olsa da tüm kimliklerin yansımaları Türkiye için aynı ya da en azından benzeri duyarlılıkları oluşturmadı. Saldırgan bir Arap kimliği kadar saldırgan bir Irak kimliği de Türkiye için problem yaratabildi. O nedenle devlet kimliği olarak öne çıkarılıp desteklenen ulusal kimliklerin ne olarak lanse edildiğinden ziyade bu kimliklerin irredentist, baskıcı ve otoriter rejimlerin maskesi haline gelip, ulusal meşruiyet dayanağı oluşturmak için saldırgan politikaların dayanağı olarak kullanılıp kullanılmaması uluslararası ilişkilerde önemli. Bu çerçevede tercih edilen kolektif kimlik devletlerarası ilişkilerde çatışma, karşılıklı güvensizlik veya aksine dönemsel işbirliğinin kapılarını aralayabiliyor. Bu durum değişik dönemlerde bugüne kadar Irak-Türkiye ilişkilerinde de deneyimlendi ve ileriki zamanlarda da deneyimlenecek.

Kaynakça

Al-Jumaily, Qassam KH. & İzzet Öztoprak, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Ankara,: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

Baram, Amatzia, “Mesopotamian Identity in Ba’thi Iraq”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 19, Sayı 4, 1983.

Baram, Amatzia “Qawmiyya and Wataniyya in Ba’thi Iraq: The Search for a New Balance”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 19, Sayı 2.

Baram, Amatzia, “Saddam Husayn between his powerbase and the International Community”, *MERIA Journal*, Cilt 4, No 4, 2000, <http://www.gloria-center.org/2000/12/baram-2000-12-02/>, erişim 6.6.2011.

Barnett, Michael(Ed.), *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, New York, Cornell University Press, 2002.

Barnett, Michael N. *Identity and Alliances in the Middle East*, Peter J. Katzenstein(Ed.), *The Culture of National Security*, New York: Columbia University Press, 1996.

Batuta, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements in Iraq*, Princeton, Princeton University Press, 1978.

Bengio, Ofra, *Nation Building in Multiethnic Societies: The Case of Iraq*, Ofra Bengio&Gabriel Ben-Dor, Minorities and the State in the Arab World, London, Lynne Rinne Publishes, 1999.

Brubaker, Rogers and Frederick Cooper, “Beyond “Identity””, *Theory and Society*, Cilt 29, 2000.

Busekist, Astrid Von, “Uses and Misuses of the Concept Identity”, *Security Dialogue*, Cilt 35, Sayı 4, 2004.

Dawisha, Adeed “Identity” and Political Survival in Saddam’s Iraq”, *Middle East Journal*, Cilt 53, Sayı 4, 1999.

Dawisha, Adeed *Arap Milliyetçiliği-Zaferden Umutsuzluğa*, İstanbul, Literatür, 2004.

Dawisha, Adeed “Arab Nationalism and Islamism : Competitive Past , Uncertain Futures.”, *International Studies* *Dawisha*, Adeed, “Identity” and Political Survival in Saddam’s Iraq”, *Middle East Journal*, Cilt 53, Sayı 4, 1999.

Dawisha, Adeed, *Iraq-A Political History from Independence to Occupation*, Princeton: Princeton University Press, 2009.

Eppel, Michael, “The Hikmat Sulayman-Bakir Sidqi Government in Iraq, 1936-37 and the Palestine Question”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 24, No.1, 1988.

Haj, Samira, *The Making of Iraq 1900-1963- Capital, Power and Ideology*, New York, State

University of New York Press, 1997.

Hiro, Dilip, Dictionary of the Middle East, London, Macmillan, 1996.

İçduygu, Ahmet & Özlem Kaygusuz , “The Politics of Citizenship by Drawing Borders: Foreign Policy and the Construction of National Citizenship Identity in Turkey”, Middle Eastern Studies, Cilt 40, Sayı 6.

İnanç, Gül, Türk Diplomasisinde İraq 1978-1997, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.

Longrigg, Stephen Hemsley Longrigg and Frank Stoakes, İraq , London, Ernest Benn Ltd., 1958.

Lukitz, Liora, İraq- The Search for National Identity, London, Frank Cass, 1995.

Palabıyık, Mustafa Serdar, “Sadabad Paktı (8Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme “, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 2, No 3, 2010.

Rogan, Eugene, The Arabs, London, Penguin Books, 2009.

Saideman, Stephen “Thinking Theoretically about Identity and Foreign Policy”, Shibley Telhami&Michael

Sever, Ayşegül, “İrak Kürt Siyasetindeki Gelişmelerin Türkiye-İrak İlişkilerine Yansımaları 1958-75”, Fahir Armaoğlu’na Armağan Kitap, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2008.

Sever, Ayşegül, Türkiye, Batı ve Ortadoğu, İstanbul: Boyut Yayınları, 1997.

Sluglett, Marion Farouk&Peter Sluglett, “The Historiography of Modern İraq”, The American Historical Review, Cilt 96, No 5, 1991.

Tibi, Bassam, Arab Nationalism –Between İslam and the Nation State, London, Macmillan Press, 1997.

Wendt, Alexander Social Theory of International Politics , Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Zubaida, Sami, “The Fragments Imagine the Nation: the Case of İraq”, International Journal of Middle East Studies, Cilt 34, 2002.

Zubaida, Sami, “İrak’ta Sivil Toplumun Yükselişi and Düşüşü”, Haldun Gülalp(Ed.), Vatandaşlık ve Etnik Çatışma-Ulus-Devletin Sorgulanması, İstanbul, Metis Yayınları, 2007.

